

Hans Visser

Jan Brandes, de Lutherse predikant-tekenaar

Vorig jaar is in Londen ten behoeve van de collectie van de afdeling Nederlandse Geschiedenis een omvangrijke serie tekeningen verworven van de laat-achttiende-eeuwse kunstenaar-predikant Jan Brandes¹. De tekenaar is geen volslagen onbekende. Reeds in 1958 werden in Stockholm veertien waterverftekeningen van hem aangekocht, voornamelijk topografische gezichten op Ceylon². De herkomst van de vorig jaar verworven collectie lag eveneens in Zweden, waar Brandes vanaf zijn 44ste jaar tot aan zijn dood heeft gewoond³ (afb. 2). Het zijn verre nakomelingen van Brandes geweest, die dit stukje familiebezit ter veiling hebben aangeboden⁴. Nader onderzoek in Zweden zal zeker meer tekeningen aan het licht brengen, zoals die van de ontmoeting van Brandes met aartsbisschop Jacob Lindblom in 1805⁵.

Jan Brandes werd op 11 augustus 1743 te Bodegraven geboren als oudste van vier kinderen uit het huwelijk van de kostschoolhouder Jan Conrad Brandes en Maria Hoogeveen⁶. Na een studie theologie te Leiden en Greifswald werd hij in 1770 beroepen bij de Lutherse gemeente te Doetinchem⁷. Hij werd na bemiddeling van de Amsterdamse Lutherse Consistorie te Amsterdam in 1778 beroepen door de jonge gemeente te Batavia. Enkele maanden voor zijn vertrek trad hij in het huwelijk met Anna Geertruy Krebber, dochter van Jan Hendrik

Krebber, burgemeester van Crudenburg, en Johanna Bonraad.

Brandes arriveerde na een vlotte reis van acht maanden op 23 januari 1779 in Batavia, waar hij ruim zes jaar bleef. In 1785 keerde hij voor een kort verblijf terug naar de Republiek, waarna hij definitief naar Zweden vertrok waar hij in 1808 overleed.

De omvang van de collectie

De aanwinst omvat twee in kalfsleer gebonden schetsboekjes, een groot schetsboek, een klein schetsboekje met studies, een map met losse tekeningen en notities en een map met voornamelijk persoonlijke archivalia. Historisch het meest interessante onderdeel vormen de twee schetsboekjes, die de erfgenamen naar alle waarschijnlijkheid omstreeks 1850 in Zweden hebben laten inbinden. De als I en II te onderscheiden schetsboekjes hebben elk een afmeting van 20 × 17 cm en bevatten elk ca. 240 genummerde pagina's met in totaal ongeveer 200 waterverftekeningen. De onderwerpen lopen uiteen van ornithologie, entomologie en botanie tot portretten, stilleven en topografie. De tekeningen zijn in vele gevallen voorzien van korte annotaties. Door degenen die de tekeningen hebben ingebonden is geen chronologische ordening gehanteerd. Dit duidt op een zekere mate van onbekendheid met de levensloop van Brandes⁸.

Het grote schetsboek meet 29 × 23 cm en

Afb. 1 (op de omslag). De slaapkamer van de woning van Jan Brandes bij Batavia met zijn zoontje Jan en het slavinnetje Bietja, 1784, penseel in kleur over schets in potlood.

bevat 84 genummerde pagina's met voornamelijk perspectiefschetsen in zwart-wit met potlood en pen. De tekenaar had aanvankelijk problemen met het weergeven van het perspectief, maar we kunnen de vorderingen door de jaren heen volgen.

Het kleine schetsboekje, 19,5 × 15 cm en 18 genummerde pagina's, bevat een serie studies van de zintuigen van de mens.

De map met losse tekeningen, voltooide en onvoltooide, is globaal naar de volgende onderwerpen in te delen:

- Portretten, waaronder een aantal getekende silhouetten van Brandes en leden van zijn gezin.
- Topografische afbeeldingen, die hoofdzakelijk betrekking hebben op Java, Kaap de Goede Hoop en Zweden.
- Naaktstudies.
- Bijbelse voorstellingen.
- Perspectiefstudies van architectuur.
- Tekeningen van het heelal.

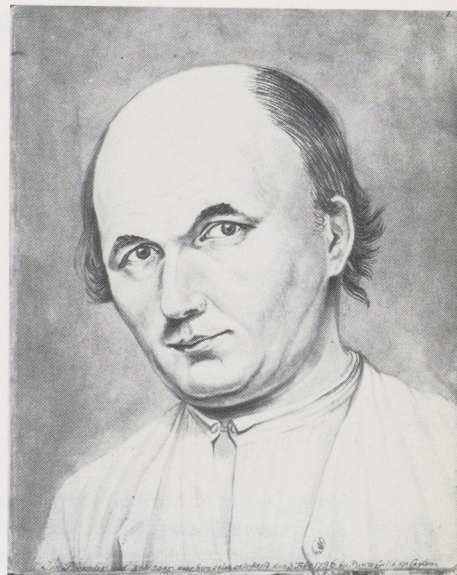
De map met archivalia bevat als hoofdbestanddeel een grote serie afschriften van brieven van de hand van Jan Brandes, waardoor we kennis kunnen maken met zijn familie en vrienden, maar vooral ook met zijn belevingswereld. De brieven beslaan de periode 1780-1799 en 1807-1808⁹. Aan deze brieven zijn de biografische gegevens en de citaten ontleend, tenzij anders vermeld.

Het beeld van de overzeese geschiedenis

De afdeling Nederlandse Geschiedenis beheert een rijke collectie voorwerpen uit de diverse kamers van de Verenigde Oostindische Compagnie (v.o.c.). Bovendien beheert deze afdeling van het Rijksmuseum een serie portretten van de gouverneurs-generaal en topografische gezichten van handelsvestigingen van de Compagnie. Naast dit officiële beeld van de v.o.c. geeft de afdeling een beeld van andere aspecten van de overzeese geschiedenis, vooral door middel van voorwerpen afkomstig uit de scheepswrakken van voormalige Oostindiëvaarders. Door de aankoop van de Brandes-tekeningen wordt opnieuw een element aan de visualisering van de overzeese geschiedschrijving toegevoegd.

De overzeese geschiedenis van Nederland is

Afb. 2. Zelfportret van Brandes op 42-jarige leeftijd, Ceylon 1786, penseel in grijs over schets in potlood.



niet los te denken van de v.o.c. Deze handelsorganisatie had in 1602 het monopolie voor de handel in het gebied tussen Kaap de Goede Hoop en Straat Magelhães verkregen van de Staten-Generaal¹⁰. Het alleenrecht leidde tot zeer winstgevende handelsactiviteiten en een stevige greep op de samenleving overzee. Jan Brandes kreeg als Luthers predikant te maken met het machtige centrale bestuur van de Heeren-Zeventien. Dit besliste over de benoeming van Lutherse predikanten sinds de officiële toelating van de Lutherse godsdienst in Nederlands-Indië in 1742. Iedere predikant moest bij hen worden voorgedragen, waarna bij geen bezwaar een gratis overtocht op een van de schepen van de Compagnie werd verleend¹¹. De gemeente te Batavia probeerde evenals de als coördinator optredende Amsterdamse Lutherse Consistorie op goede voet te blijven met de v.o.c. De voordracht van Brandes werd geaccepteerd, waardoor hij het beroep kon aanvaarden¹². Voor zijn vertrek trad hij in het huwelijk met de eerder genoemde Anna Geertruy Krebber, die hem naar Batavia volgde. Brandes stapte in mei 1778 aan boord van de Oostindiëvaarder 'Holland' voor de lange reis naar de Oost. We kunnen

zijn tocht volgen aan de hand van de brieven en de tekeningen.

De reis Amsterdam–De Kaap–Ceylon–Batavia

De eerste aanlegplaats was Falmouth, Zuid-Engeland, waar het reisgezelschap gedurende enkele dagen verbleef in afwachting van een gunstige wind. Brandes tekende een straat te Falmouth en een uitstapje van de passagiers en een deel van de bemanning naar het nabijgelegen Truro¹³ (afb. 3).

De tweede aanlegplaats was traditiegetrouw Kaap de Goede Hoop, waar zich eind 17de eeuw een Nederlandse gemeenschap had gevormd. In eerste aanleg was het gebied voor de Tafelberg alleen een verversingsplaats geweest voor de schepen van de V.O.C. op doorreis naar de Oost. In de loop van de 18de eeuw groeide Kaapstad uit tot een middelgrote stad met een centrale marktfunctie voor de omliggende agrarische gebieden met een grote populatie geëmigreerde boeren. Het verblijf van Brandes aan de Kaap was op de heenreis van korte duur. Hij werd gastvrij ontvangen door de jonge Lutherse gemeente en predikte enkele malen, voordat hij zijn reis naar Batavia voortzette. De tekeningen betreffende de Kaap zijn vrijwel alle op de terugreis gemaakt, toen Brandes er gedurende een langere tijd verbleef¹⁴.

De derde aanlegplaats was Colombo, Ceylon. Ook hier werd slechts korte tijd gestopt voor het aanvullen van de voorraden e.d. Brandes arriveerde 23 januari 1779 te Batavia met zijn inmiddels zwangere vrouw. De nieuwe predikant diende zich te vestigen in de pastorie bij de kerk, wat Brandes in eerste instantie ook deed. Het eerste ongenoegen bij een deel van de gemeenteleden deed zich al na een maand voor, toen hij buiten Batavia een huis met een stuk rijstland kocht. Brandes tekende het huis met de tuin en de stallen¹⁵. Hij bleef echter contractueel verantwoordelijk voor de huur van de pastorie, die hij zonder verlies kon onderverhuren.

Het verblijf te Batavia

Brandes was op 22 juni 1779 vader geworden



van een naar hem vernoemde zoon Jan. Hij doopte hem zelf enige dagen na de geboorte. De eerste grote tegenslag kwam in mei 1780 met het overlijden van zijn vrouw na een ziekbed van zestien dagen als gevolg van een ernstige dysenterie. Brandes bleef met Jan op zijn buitenhuis wonen, bijgestaan door acht slaven en vier slavinnen. Van enkele slavinnen maakte hij enige silhouetportretten (afb. 4). Brandes begon op Java met het opzetten van vogels en vlinders, die hij voor een deel naar vrienden overzee stuurde. Hij tekende soms dode insecten met gebruikmaking van een microscoop. Verder tekende hij vele andere dieren, zoals hagedissen, leguanen en sprinkhanen (afb. 5). Naast deze natuurtekeningen zijn er enkele interessante interieurtekeningen van het huis van Brandes met afbeeldingen van zijn zoon en een jong slavinetje¹⁶ (afb. 1 en 6). Reeds na korte tijd ontstonden conflicten tussen Brandes en zijn oudere collega Johannes Hooijman, tevens praeses van de kerkeraad. Brandes klaagde in zijn brieven aan Alberti, praeses van de Amsterdamse Lutherse kerkeraad, dat de man een intrigant en onderdrukker was. Een jaar voor zijn vertrek noemde Brandes Hooijman heerszuchtig, hoogmoedig, gierig en zelfs

Afb. 5. Een eekhoorn, penseel in kleur over schets in
potlood.



Afb. 6. De woonkamer met zootje Jan en spinnende
slavin, penseel in kleur over schets in potlood.



Afb. 7. Gezanten van de koning van Candi (r.) met de brief van de koning in de hand en Singalese militairen in dienst van de Compagnie, penseel in kleur over schets in potlood.



haast onbeschaamd. Hij excuseert zich voor deze uitspraken tegenover Alberti, maar verdedigt ze met: 'De lijdzaamste hond piijpt wel eens als hij te lang op de poot of bij de staart getrokken wordt.' De mening over Brandes van de zijde van Hooijman laat zich opmaken uit de resoluties van de kerkeraad: 'Draagen wij alle volleeidige kennis van de groote onbekwaamheid van zijn Eerw. voor de gewigtige pligten van het predikamt...' en '...zig weynig of niet hebbende bezig gehouden met de voor een predikant zoo noodzakelijke letteroefeningen, maar wel integendeel met teekenen en schilderen, met het opzetten van vogelen, met het bearbeiden van zijn thuin...'¹⁷

Brandes hield zich in het openbaar op de

vlakte, ondanks de openlijke provocaties van vooral Hooijman. Hij kondigde reeds in 1783 zijn vertrek aan, waarvan niemand hem trachtte te weerhouden. Hooijman suggereerde hem zelfs een jaar eerder te repatriëren. Brandes ging zich ook tegen Batavia en zijn inwoners afzetten: 'Batavia is een fuik, waar je makkelijk in- en moeilijk uitkomt.' We vinden opmerkelijk veel tekeningen uit de jaren 1784 en 1785, toen zijn ontslagaanvraag officieel was goedgekeurd, onder andere het overgrote deel van de serie tekeningen van vogels en insekten¹⁸. Brandes was voor zijn vertrek eigenlijk al geen predikant meer. Hij voelde geen verplichtingen meer tegenover de gemeente en met de ontslagverlening viel een last van hem af. Hij

trachtte zijn huis voor 5000 rijksdaalders te verkopen, maar moest uiteindelijk genoegen nemen met een bod van 4300 rijksdaalders van Nicolaas Everhard Sijmons, ziekenbezoeker van de Portugees gereformeerde kerk. Met een klein kapitaal van 11 000 rijksdaalders, inclusief de verkoop van zijn bezittingen, stapte Brandes met zijn zoontje op 26 augustus 1785 aan boord van de Oostindiëvaarder 'Stavenisse' richting Ceylon. Als allerlaatste handeling stuurde hij zijn originele getuigschrift in een gesloten envelop naar de kerkeraad met de mededeling dat deze op de eerstvolgende vergadering geopend moest worden¹⁹.

De terugreis Batavia–Ceylon– De Kaap–Amsterdam

Ook gedurende zijn terugreis bleef de produktie van tekeningen hoog. Tijdens een verblijf van vier maanden op het eiland Ceylon, waar hij onderdak kreeg aangeboden bij de Lutherse koopman Van Randzouw, kwam Brandes te Colombo in contact met een schilder. Hij ging korte tijd in de leer bij deze onbekende meester, die hem inwijdde in de schilderkunst en bij wie hij het tekenen beoefende²⁰.

Brandes werd in het gouvernementsgebouw door gouverneur Willem Jacob van de Graaff (1785–1794) welwillend ontvangen. Hij maakte een bezoek mee van de gezanten van de koning van Candi in het kader van de jaarlijkse audiëntie verleend door de gouverneur²¹. Hij maakte van die ontvangst enkele tekeningen²² (afb. 7).

Door kennismaking met de *dessave De Cocq* kreeg Brandes de gelegenheid een tocht te maken vanuit Colombo naar een olifantenkraal 'in het dikste van het bos'²³. Hij maakte de tocht in gezelschap van enkele Franse officieren, een proponent uit Colombo en een ambtenaar in dienst van de Compagnie. De heren werden per palankijn naar de kraal vervoerd²⁴. Brandes maakte ter plaatse een unieke serie tekeningen van het vangen, temmen en bewaken van een vijftientigtal wilde olifanten²⁵ (afb. 8). Na een verblijf van 5 à 6 dagen keerde hij terug naar zijn onderkomen bij Colombo.

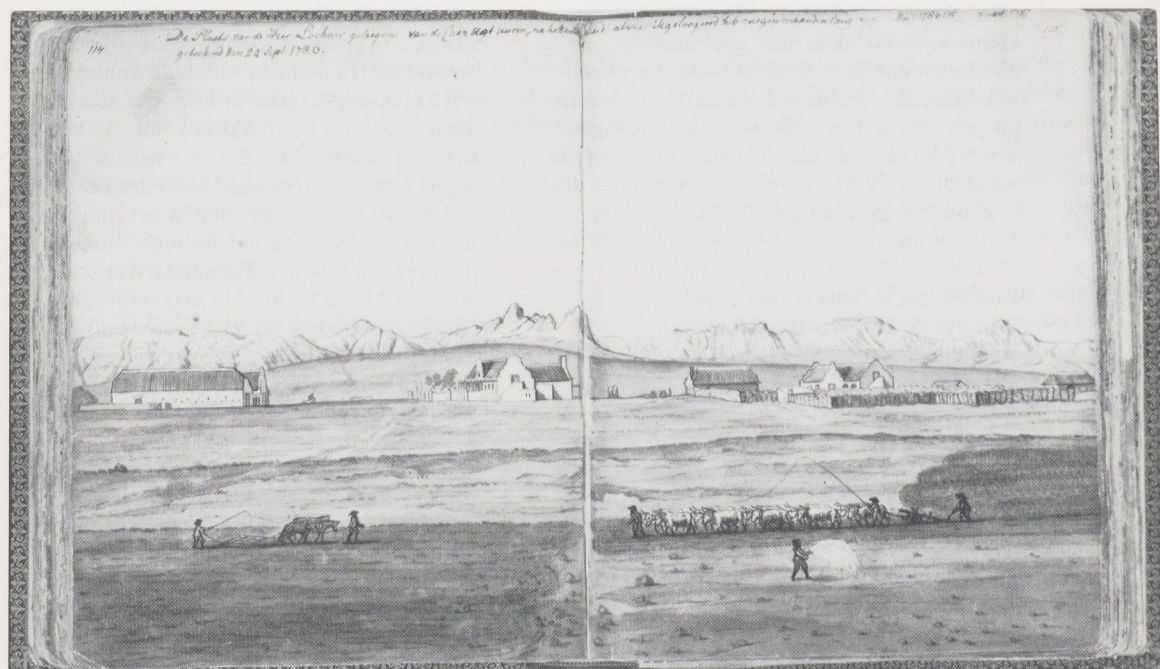
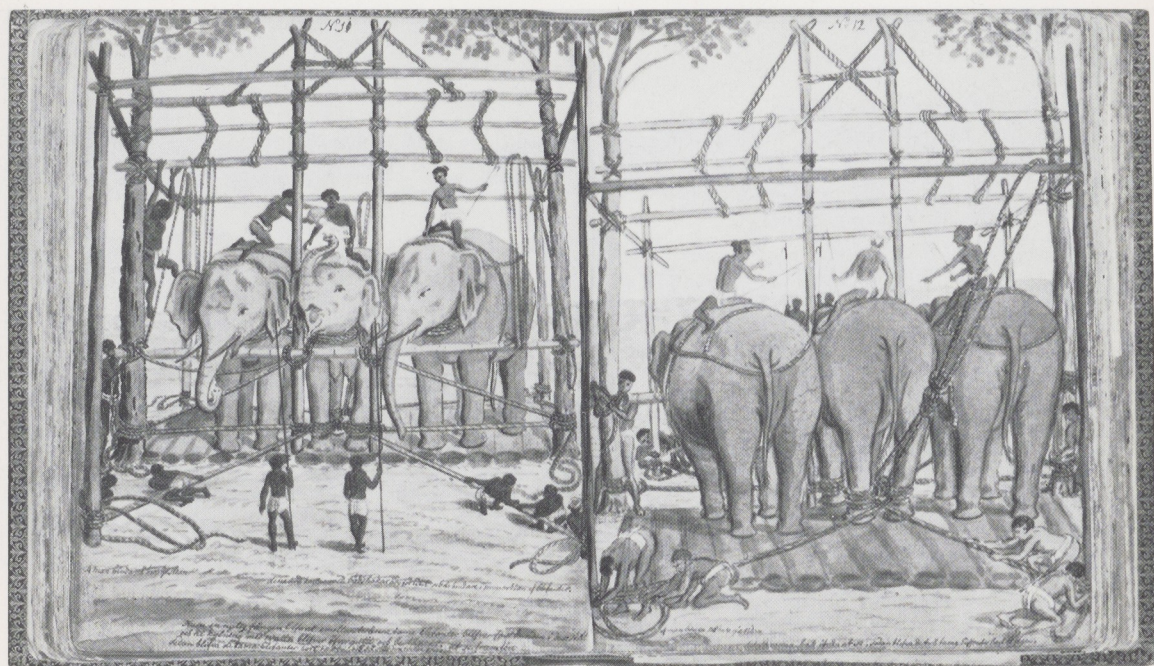
Brandes reisde met de 'Stavenisse' eind 1785 naar Galle, gelegen op de zuidwestpunt van Ceylon. Hij verbleef daar een maand en maakte enkele tekeningen van de stad²⁶. Het vertrek richting Kaap de Goede Hoop leek problematisch te worden vanwege de met waterpokken aangestoken Jan jr. Hij was bang van boord gezet te worden, maar wist dit door resoluut optreden te voorkomen: 'Het is hier beter te schreeuwen dan te kwijlen.'

Tijdens de voorspoedige reis herstelde Jan van de waterpokken. De aankomst aan de Kaap eind april 1786 luidde een verblijf van bijna een jaar in. De jonge Lutherse gemeente ontving hem gastvrij. De eerste maand vond hij onderdak bij de in 1780 benoemde eerste Lutherse predikant aan de Kaap Andreas Lutgerus Kolver²⁷. Brandes nam enkele predikbeurten op zich en kreeg een uitnodiging tot inwoning van de Lutherse koopman Johann Georg Lochner²⁸. Hij beschilderde de galerij van diens woning met figuren voorstellende de vier jaargetijden²⁹ (afb. 9).

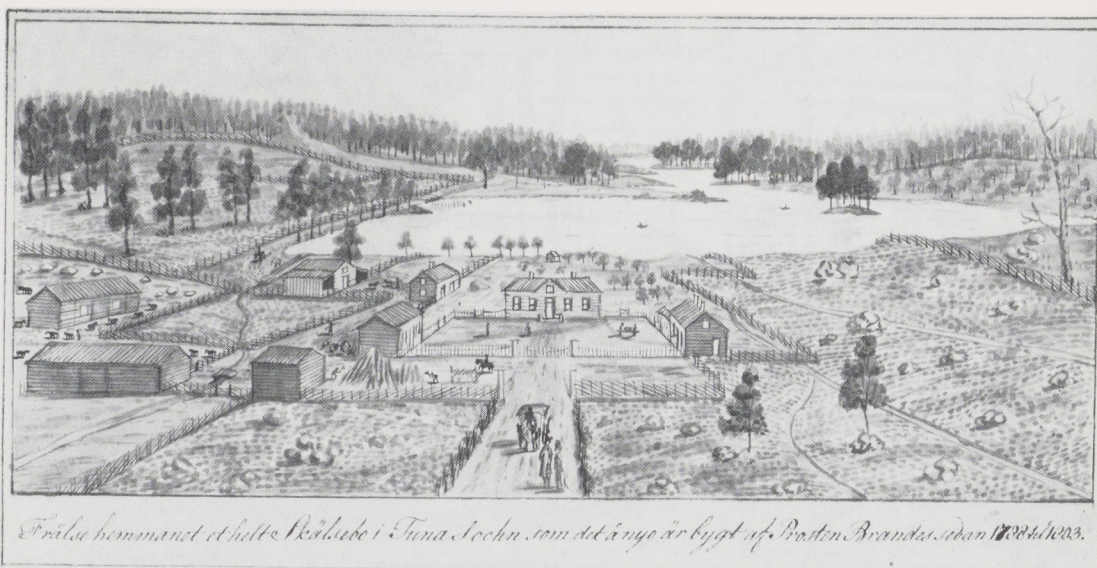
In augustus 1786 diende zich de mogelijkheid naar Holland terug te keren aan, maar Brandes verkoos tot maart 1787 op de Kaap te blijven. Uiteindelijk vertrok hij 15 maart met het 'Zeepaard' en arriveerde na een redelijk voorspoedige reis eind juni 1787 op de rede van Texel. Vandaar reisde hij snel door naar zijn voorlopige eindbestemming Amsterdam. Brandes klaagde over het matige voedsel en het grote gebrek aan hygiëne aan boord van het schip. Er was een tekort aan belangrijke voedingsmiddelen waaronder eieren, wat de kapitein de opmerking ontlokte: 'Ik kan geen eieren leggen of sc...'. Tijdens de lange terugreis had Brandes de beslissing genomen niet langer in de Republiek te blijven, maar de uitnodiging van zijn Zweedse vriend Johan Wimmerkrantz voor een verblijf in Zweden te aanvaarden³⁰. Hij verbleef nog korte tijd bij zijn zuster Mietje en haar man Gerrit Brouwer in Amsterdam en bracht enige bezoeken aan vrienden en bekenden. Hij maakte enkele landschapstekeningen van het dorp Overdiem bij Amsterdam en een gezicht op de stad Schoonhoven³¹.

Afb. 8. Het temmen van de olifanten, Ceylon 1785,
penseel in kleur over schets in potlood.

Afb. 9. Het huis van Lochner, De Kaap 1786, penseel in
kleur over schets in potlood.



Afb. 10. Het landgoed van Brandes te Skälsebo, penseel in kleur over schets in potlood.



De onzekere situatie in de Republiek en de hoge kosten van levensonderhoud hebben zijn vertrek bespoedigd³². Zweden was het lokkende perspectief voor Brandes met zijn kleine kapitaal: 'Die daar geld heeft is koning en kan alles krijgen.' Voor de zwaar bekritiseerde predikant betekende dit de kans op een nieuwe start. Met weinig bezittingen vertrok hij met Jan eind oktober 1787 met het schip 'Johanna Maria' via Göteborg naar het in Zuidoost-Zweden gelegen kustplaatsje Misterhuld.

De Zweedse periode (1788–1808)

Brandes kocht per 1 januari 1788 het adellijke landgoed Skälsebo voor 4600 rijksdaalders³³. Het landgoed omvatte een stuk grond van ongeveer 21 Gelderse morgen, waarop naast het herenhuis negen kleine huisjes voor de pachtboeren stonden³⁴ (afb. 10). Brandes werd grondbezitter in een maatschappij, die nog sterke feodale tendensen in zich droeg. De pachtboeren waren verplicht twee dagen per week op zijn land te werken. De vrouwen van de boeren moesten 's zomers iedere week een dag dienen om te wieden, vlas te breken, te

hooien en te spinnen. Deze feodale verhoudingen stemden Brandes tot tevredenheid. Hij besteedde veel tijd als opzichter op zijn landgoed en klaagde dikwijls over de onbetrouwbaarheid van zijn werkvolk. Hij had een zeer lage dunk van deze mensen, hetgeen in een brief aan zijn zuster goed tot uitdrukking komt: 'Ik kan niet weg zonder dat alles in 't wild zoude lopen met ons dienstvolk en ander vee...' Brandes trad in maart 1788 in het huwelijk met de 22-jarige Maria Charlotte Wimermark, dochter van schepen Zacharias Wimermark en Brita Maria Huldt. Hij maakte silhouetportretten van zijn vrouw en haar moeder. Zijn zoon Jan overleed na een ziekbed van 16 dagen in januari 1792. Zijn vrouw schonk hem twee dochters, Johanna Maria, geboren in december 1792, vernoemd naar zowel zijn eerste en tweede vrouw als naar het schip dat hem naar Zweden bracht en Charlotte Constantia, geboren in oktober 1796³⁵. Hij tekende in 1802 zijn vrouw met Johanna Maria en zichzelf met Charlotte Constantia in zijn woning³⁶ (afb. 11). Brandes bleef tekenen en legde onder andere contact met de advocaat Liung uit Skara, met

Afb. 11. Links Jan Brandes met zijn dochter Charlotte Constantia; rechts zijn vrouw met dochter Johanna Maria, Skälsebo 1802, penseel in grijs.



wie hij een intensieve correspondentie voerde en in opdracht waarvan hij een aantal tekeningen maakte. Hij had zich, mede door zijn vrouw, de Zweedse taal zeer snel eigen gemaakt. Hij assimileerde zich en knoopte goede betrekkingen aan met de notabelen uit de streek. Jan Brandes stierf op zijn landgoed op 31 augustus 1808³⁷.

De plaats van Jan Brandes als tekenaar

Brandes moet allereerst worden gekenschetst als een dilettant in de gunstige zin van het woord, een ware liefhebber van vooral de tekenkunst. Hij had oog voor het detail, zoals bijvoorbeeld blijkt uit een tekening van een spinnekop door de microscoop gezien, een Oost-Indische sprinkhaan getekend op ware grootte en een eekhoorn³⁸. Hij was een typisch 18de-eeuwse geleerde met een brede kennis en belangstelling. Hij zag zichzelf niet als een belangrijk tekenaar en signeerde zijn werk dan ook nooit. Het documentaire

karakter stond voorop, waardoor de tekeningen met de soms zeer uitgebreide annotaties van grote waarde zijn voor het beeld van de laat-18de-eeuwse samenleving overzee. De vele planten en dieren zijn zelden in een landschappelijke context getekend. Alle aandacht is geconcentreerd op de betreffende plant of het dier. Het is interessant een vergelijking te maken met enkele tijdgenoten, die eveneens als tekenaar actief waren in de overzeese gebiedsdelen. De belangrijkste was Johannes Rach (1720–1783), die in 1762 via de Kaap naar Batavia reisde³⁹. In de collectie van de afdeling Nederlandse Geschiedenis bevindt zich een fraaie serie van 32 tekeningen van deze beroepstekenaar en zijn navolgers, waarvan er 13 door Rach zijn gesigneerd. Hij maakte gezichten op Java, Ceylon en Kaap de Goede Hoop⁴⁰. Op de heenreis tekende Rach evenals Brandes de kustlijnen van de eilanden Madeira en St.-Helena vanaf het

schip. Verder tekenden beiden het gezicht op Kaapstad vanuit de Baai met op de achtergrond de Tafelberg. Tot slot tekenden zowel Rach als Brandes stadsgezichten op Batavia. Van documentair belang is tevens de tekening van Rach van de Lutherse kerk op de hoek van de Theewaterstraat en de Gedempte Groenegracht te Batavia⁴¹. Naast Rach kennen we Robert Jacob Gordon (1741–1795), zoon van een Nederlandse moeder en een Schotse vader. Hij maakte in dienst van baron van Plettenberg, gouverneur van de Kaap (1771–1785), een grote serie tekeningen van de Kaapkolonie⁴². Gordon heeft evenals Brandes een scherp oog voor het detail en was een kenner van de flora en fauna aan de Kaap. Het is niet bekend of Brandes Gordon persoonlijk heeft ontmoet gedurende het verblijf van Brandes aan de Kaap in de periode april 1786–maart 1787. Johannes Schumacher, een vrij onbekende tekenaar van Duitse afkomst, behoorde tot het reisgezelschap van Hendrik Swellengrebel (1743–1803) dat in de jaren 1776 en 1777 reizen maakte door de Kaapkolonie. Schumacher maakte een grote serie aquarellen met een sterk documentair karakter⁴³. Johann Wolfgang Heydt, een Deen in dienst van v.o.c., trok met een serie in Ceylon vervaardigde tekeningen de aandacht van gouverneur-generaal Adriaan Valckenier (1737–1741). Een interessante parallel met Brandes is zijn belangstelling voor de olifantenvangst op Ceylon⁴⁴. Brandes, Rach, Gordon, Schumacher en Heydt hebben allen vele topografische tekeningen gemaakt met betrekking tot de Kaap, Ceylon of Batavia. Ze gaven blijk van een wetenschappelijke belangstelling en nieuwsgierigheid en geven ons een belangrijk inzicht omtrent het beeld van de samenleving overzee in de tweede helft van de achttiende eeuw.

Brandes als persoon

Brandes was een man met een zeer brede belangstelling. Hij verdiepte zich in vreemde religies en rituelen, zoals te zien is op afbeeldingen van boeddhistische tempels en heiligdommen op Ceylon⁴⁵. Hij geeft een korte beschrijving van de boeddhistische leer



‘volgens opgave van den hogepriester van de groote Pagood of Tempel genaamt Moelkierrigalle of den zogenaamden Adams Berg in de provintie van Pattoe’⁴⁶. Verder maakte hij uitgebreid geannoteerde tekeningen van Chinese rituelen tijdens de jaarlijkse offerdag⁴⁷.

Zijn grote interesse in botanie, entomologie en ornithologie is al eerder genoemd. Brandes kende vele talen zoals Engels, Duits, Frans, Italiaans, Zweeds, Maleis, Latijn en Grieks. In de eerder genoemde correspondentie met de advocaat Liung werden uiteenlopende wetenschappelijke problemen bediscussieerd. Bij de archivalia bevindt zich een lijst met alle boeken, die Brandes heeft meegenomen naar Batavia. Hieronder zijn klassieke werken van Seneca, Cato de jongere, Vergilius, Ovidius en Tacitus. Verder werken van Thomas à Kempis en van Erasmus, die de Lutherse hervorming intensief gevolgd heeft en de misbruiken van de rooms-katholieke kerk aanviel. Tot slot bevatte zijn boekenverzameling een keur van andere werken bijvoorbeeld van Paracelsus, Cromwell en Newton. Brandes was een belezen man. In het bijzonder moet nog het *Groot*

Schilderboek van Gerard de Lairese (1640–1711) genoemd worden, dat een steun voor de ontwikkeling van het tekentalent van Brandes geweest moet zijn.

Wat betreft zijn theologische opvattingen was Brandes star en conservatief, wat mede geïllustreerd kan worden aan de hand van de volgende zinsnede uit een brief aan zijn collega Langebak te Bodegraven: 'Brengd geen nieuwigheden in onze goede religie en houd u verre van de religiestrijd... houdt alles zoveel mogelijk op den ouden voet, een nieuwe ploeg of schaar verschrikt mijn buffels maar.'

Brandes eindigde zijn leven als een gerespecteerd burger van de Zweedse samenleving met een uitgebreide kring van vrienden en kennissen. Voor Brandes was dit het doel, dat hij zichzelf te Batavia steeds had gesteld. Met zijn nalatenschap laat hij ons meekijken naar een klein stukje van het leven in Nederlands-Indië en andere overzeese gebiedsdelen (afb. 12).

Noten

¹ De aankoop werd op 2 mei 1985 gedaan bij Sotheby's London op de Veiling *Atlases, Travel and Topography*. Zie de betreffende veilingcatalogus lot 216, waarin een uitgebreide beschrijving en de afbeelding van negen tekeningen wordt gegeven. Enkele tekeningen werden gekocht door een Amerikaanse antiquaar.

² Zie R. van Luttervelt, 'Jan Brandes. Predikant, landeigenaar en tekenaar', *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* 6de serie, 11 (1958), pp. 29–38. De tekeningen hebben de inventarisnummers N.G. 362–371 en N.G. 377–380.

³ De biografische gegevens zijn grotendeels ontleend aan de vele afschriften van brieven van Brandes, die tot de aanwinst behoren.

⁴ Erik Kjellberg, een Zweedse afstammeling van Brandes, is in het bezit van de collectie geweest. Hij schreef een zeer beknopte biografie van Brandes aan de hand van de bij de collectie behorende archivalia. Het artikel is geïllustreerd met vier tekeningen. Drie van deze illustraties zijn in de collectie terug te vinden. Hij heeft de collectie overgedragen aan een familielid, dat het ter veiling heeft aangeboden. Zie Erik Kjellberg, 'Jan Brandes på Skålebo. En Holländsk prost som Smålandsk jordbrukare', *Kalmar Läns fornminnesförening. Årsboken Kalmar Lan* (1947), pp. 77–89.

⁵ Van deze tekening bevindt zich een schets in de collectie. De uitgewerkte tekening is te vinden in de 'Stiftsbibliotheket' in Linköping. Zie voor een afbeelding *Svenskt Konstnäs Lexicon deel 1*, Malmö 1952, pp. 232–233.

⁶ De stamboom van de familie Brandes is terug te voeren tot het 16de-eeuwse Bohemen, waar de stamhouder Heinrich Brandes, een Hussitische edelman, resideerde op het slot Bienenruh bij Praag.

⁷ Zie C. H. Lindijer, *Van een kleine Achterhoekse gemeente. De geschiedenis van de Evangelisch Lutherse gemeente te Doetinchem*, Doetinchem 1949.

⁸ De archivalia zijn waarschijnlijk bij gebrek aan kennis van de Nederlandse taal niet geraadpleegd op het moment van inbinden. Er is wel getracht enige rangschikking naar onderwerpen aan te brengen.

⁹ Onduidelijk is of de brieven uit de periode 1800–1806 bewaard zijn gebleven.

¹⁰ Voor de specifieke verhouding van de Staten-Generaal tot de v.o.c., zie S. J. Fockema

Andreae, 'De Nederlandse Staat onder de Republiek', *Verhandelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen*, Amsterdam 1969, pp. 90–93.

¹¹ Zie ook Loosjes in zijn inleiding op de archiefinventaris van het archief van de Amsterdamse Lutherse gemeenten aan de Kaap en in Batavia. Dit archief berust bij het Gemeentearchief Amsterdam (G.A.A.), Particulier Archief 213 (P.A.), pp. 14–19.

¹² De beroepsbrief van Johannes Brandes, G.A.A., P.A. 213, nr. 1342, pp. 336–340.

¹³ Deze tekeningen bevinden zich in band II van de schetsboekjes, respectievelijk op pp. 152–153 en p. 65.

¹⁴ Een aantal tekeningen van de Kaap zijn gedateerd 1786. Gezien het zeer korte verblijf is het niet waarschijnlijk, dat hij hier veel tekeningen heeft gemaakt.

¹⁵ De tekening is afgebeeld in band II, p. 239. Het landgoed lag aan de rivier de Sonthar en grensde aan het landgoed van een Portugese planter, een legerkapitein en de Chinese begraafplaats. Hij kocht het voor 3500 rijksdaalders.

¹⁶ Interieur van een slaapkamer met Jan en slavinetje, band II, p. 3, de veranda met Jan en het slavinetje, band II, p. 5, en de huiskamer met Jan en een spinnende slavin, band II, p. 7. Twee van deze tekeningen zijn reeds opgenomen in: J. Veenendaal, *Furniture from Indonesia, Sri Lanka and India during the Dutch period*, Delft 1985. De tekening van de slaapkamer op p. 149 vormt tevens de omslag van het boek. De tekening van de huiskamer staat afgebeeld op p. 163.

¹⁷ G.A.A., P.A. 213, nr. 1349.

¹⁸ Met name vrijwel alle tekeningen in band I, pp. 33–175.

¹⁹ In de resoluties van de kerkeraad, G.A.A., P.A. 213, nr. 1349, lezen we de reacties van deze zijde. Het verhaal bleek zeer snel de ronde te hebben gedaan in Batavia, waarop men Brandes over de hekel haalde en de brief ongeopend naar Amsterdam stuurde.

²⁰ In een brief schrijft Brandes dat hij tekeningen van deze schilder kopieerde, waardoor het vermoeden rijst dat enkele, minder in de stijl van Brandes passende tekeningen zo ontstaan zijn. Te denken valt onder meer aan twee aquarellen uit de eerste aankoop in 1958, de inventarisnummers N.G. 366 en N.G. 367.

²¹ Zie de tekening van de jaarlijkse audiëntie

verleend door de gouverneur Iman Willem Falck (1765–1783), door Carl Friedrich Reimer. Voor een afbeelding: *Catalogus Wonen in de wijde wereld*, Tropenmuseum 1964, nr. 56.

²² Inventarisnummer N.G. 377. Zie ook: *Wonen in de wijde wereld*, nr. 57.

²³ De dessave of dissave van Colombo was lid van de Raad, die de gouverneur-generaal bijstond. Hij was voorzitter van het landgerecht en sprak recht in civiele zaken. Hij sprak de streektaal en kende de gewoonten van de inheemse bevolking goed. Zie S. Arasaratnam, 'De v.o.c. in Ceylon en Coromandel in de 17de en 18de eeuw', in: *De V.O.C. in Azië*, Bussum 1976, p. 28.

²⁴ Een palankijn is een Indische draagstoel met verhemelte en gordijnen, die aan van voren en achteren uitstekende balken gedragen wordt. Brandes tekende een palankijn met een Europeaan, gedragen door een vijftal inlanders, band II, p. 136.

²⁵ De olifanten waren gedurende twee maanden door meer dan 10.000 Singalezen bijeen gedreven. De olifanten werden voornamelijk gebruikt door de Maharadja's, de inlandse vorsten van Voor-Indië. Ze waren een statussymbool en vertegenwoordigden een grote waarde. Soms werd een olifant geschonken aan een gouverneur-generaal als uiting van grote achting. Zie M. W. Jurriaanse, 'Empty tummies. The Ceylon elephant in Dutch times', *Loris, a journal of Ceylon wild life* (1940), pp. 148–154. Zie ook: Mr. Strachan, 'An account of taking and taming of elephants on the isle of Ceylon', *Philosophical Transactions* jrg. 23, febr. 1702. De tekeningen bevinden zich in band II, pp. 117–144.

²⁶ Band II, pp. 148–151 en p. 175, gezichten op de stad.

²⁷ Zie J. Hoge, 'Die geschiedenis van die Lutherse kerk aan die Kaap', *Argief-Jaarboek vir Suid-Afrikaanse Geskiedenis* 1938, pp. 79–80.

²⁸ Idem, p. 226.

²⁹ Een tekening van het huis en landgoed van Lochner, band I, pp. 114–115: 'De plaats van de Heer Lochner gelegen van de Kaap agt uren, na hottentot holland, alwaar ik geloogerd heb neegen maanden lang van maji 1786 tot maart 1787 geteekend den 24 sept 1786.'

³⁰ Sven Johan Wimmerkrantz was kapitein van de cavalerie, gestationeerd te Batavia. Brandes had hem daar als geloofsgenoot leren kennen. Wimmerkrantz vertrok enkele jaren voor Brandes, maar niet nadat hij hem op zijn

landgoed in Zweden nadrukkelijk had uitgenodigd voor een rustige oude dag.

³¹ Zie N.G. 370 en N.G. 371.

³² Vrijwel gelijktijdig met de aankomst van Brandes op 26 juni 1787 op de rede van Texel werd de koets met Wilhelmina van Pruisen, vrouw van stadhouder Willem v op 28 juni 1787 bij Goerjanverwellesluis door patriotten aangehouden. Ze was op weg naar Den Haag om steun voor haar man te mobiliseren in de strijd tegen de patriotten.

³³ Skälsebo ligt ongeveer 150 kilometer ten zuiden van Norrköping. Het landgoed bestaat nog steeds en is gelegen in uitgestrekte bossen. De woning van Brandes wordt bewoond en van het interieur is nog een gedeelte bewaard gebleven.

³⁴ Brandes spreekt over '14 tonnen lands (een ton is 6 schepel en 4 schepel is een morgen zo ik denke)'. Een morgen in Gelderland, Utrecht en Zuid-Holland is 600 roeden. De roede werd in 1820 opgenomen in het metrieke stelsel als 100 m². Zie J. M. Verhoeff, *De oude Nederlandse maten en gewichten*, Amsterdam 1983, pp. 115-121. De 21 morgen kunnen gelijkgesteld worden aan ongeveer 18 hectare.

³⁵ Johanna Maria huwde in 1810 de burgemeester van Linköping, Gabriel Kjellander en overleed in 1813. Charlotte Constantia trouwde met kapitein Per Reinhold Martin (1788-1849). Ze kregen een zoon Johan Edvard Martin (1822-1894), die echter kinderloos bleef. Charlotte overleed in 1870. In het kleine schetsboekje staat op de achterkant van het schutblad *Tillhörig J. E. Martin Upsala den 1 maj 1845*.

³⁶ Band II, p. 241. Dit is waarschijnlijk een van de laatste tekeningen van zijn vrouw voor ze in april 1802 overleed.

³⁷ Kort na zijn dood ging Skälsebo over in andere handen, Kjellberg (noot 4), p. 89.

³⁸ Band I, respectievelijk p. 41, p. 35 en p. 43.

³⁹ Zie J. de Loos-Haaxman, *Johannes Rach en zijn werk*, Batavia 1928. Deze uitgave bevat 60 afbeeldingen van zijn tekeningen, afkomstig uit diverse collecties. Zie ook: J. de Loos-Haaxman, 'Johannes Rach aan de Kaap', *Bijdragen tot de taal-, land- en volkenkunde*, deel 108, 1952, p. 1-16.

⁴⁰ Johannes Rach was in dienst van de v.o.c. en maakte in de periode van ongeveer 1764-1783 te Batavia tekeningen van fortificaties, openbare gebouwen en particuliere huizen in opdracht van de v.o.c. en privé personen. Vanuit Batavia heeft hij reizen gemaakt langs de kust van Java

en naar het eiland Ceylon. De serie van 32 tekeningen in gewassen Oost-Indische inkt werd evenals de eerste Brandes-aankoop gekocht in 1958. Ze hebben als inventarisnummers N.G. 400 a-400 ff en zijn afkomstig uit de vroegere collectie F. C. Koch te Amsterdam. Voor een korte aanduiding van de tekeningen zie: *Verslagen der rijksverzamelingen van geschiedenis en kunst*, deel LXXX-1958, 's-Gravenhage 1960, pp. 36-37. Zie ook: J. Terwen-de Loos, *Nederlandse schilders en tekenaars in de Oost 17de-20ste eeuw*, catalogus Rijksmuseum, Amsterdam 1972.

⁴¹ De Loos-Haaxman 1928 (noot 39), pp. 68-69.

⁴² Het Rijksprentenkabinet bezit een serie van ca. 400 tekeningen van tochten in de Kaapkolonie. In de collectie van De Graaff, gouverneur aan de Kaap van 1785-1791, berustend bij de Topografische Dienst te Delft, bevinden zich zeven mappen met panorama's gemaakt in 1777-1779 van de hand van Gordon. Zie L. C. Rookmaker, 'De Gordon-Atlas: achttiende-eeuwse voorstellingen van het Zuidafrikaanse binnenland', *Bulletin van het Rijksmuseum*, 29 (1981), pp. 123-135. Zie ook L. C. Rookmaker, *Robert Jacob Gordon (1743-1795) en zijn bijdrage tot de zoölogie van de Kaap de Goede Hoop*, Utrecht 1979. Dit is een doctoraalscriptie, waarvan een getypt exemplaar in de bibliotheek van het Rijksmuseum aanwezig is. Zie ook: L. C. Rookmaker, 'De bijdrage van Robert Jacob Gordon (1743-1795) tot de kennis van de Kaapse fauna', *Documentatieblad werkgroep 18de eeuw* 46 (1980), pp. 3-27.

⁴³ Zie: A. Hallema, *Die Kaap in 1776-1777. Akwarelle van Johannes Schumacher uit die Swellengrebel-Argief te Breda*, 's-Gravenhage/Johannesburg 1951.

⁴⁴ Heydt tekende in 1736 een aantal Ceylonese olifanten met inlanders. Voor een afbeelding zie: Jurriaanse 1940 (noot 25), p. 153. Zie ook: Johann Wolfgang Heydt, *Allerneuesten geographisch-und topographischer Schauplatz, von Africa und Oost-Indien etc., von den wichtigsten der Holländisch-Oost-Indischen Compagnie in Africa und Asia zugehörige Ländern, Küsten und Insulen, etc.*, Wilhelmsdorf 1744.

⁴⁵ Bijvoorbeeld N.G. 362 Singalese Stoepa, N.G. 363 Heiligdom bij Nagopatnam en N.G. 365 Singalees heiligdom bij Colombo.

⁴⁶ Band II, pp. 215-226. Brandes tekende een 'gezicht van de grafnaald in het kapelletje op den hoogsten top van de hoogte Moergerikalle'. Dit blad bevindt zich in de map met losse tekeningen.

⁴⁷ Band II, pp. 9-11.